

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԻՒՆԸ

Ծանոթ.— Կարտատպեմք ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ Շաբաթաթերթի Օգոստոս 29, 1991 թիվը: Հատուածներ Փոք.Ֆ. Աւետիս Գ. Սամմեանի «Հայկական Համայնքներ Սուրիոյ մէջ Օսմանեան Գերիշխանութեան Տակ» գիրքէն: Ամգլերէն, Հարվըրտ Համալսարանի Տպարան, 1965, էջ 95-98, 100-101, 168-171, 173-174, 202-203:

ԽՄԲ.

Թէեւ պատմականօրէն չը փաստուած, այլ սակայն ընդհանրապէս ընդունուած աւանդու-
թիւն մըն է թէ Քրիստոսի Համբարձումէն ետք Առաքելները հաւաքուեցան Երուսաղէմ եւ
իբրեւ առաջին «եպիսկոպոս» ընտրեցին Յակոբոսը, որուն եպիսկոպոսական օծում ալ
ընծայեցին: Այնպէս կը հաւատան որ ան իր Աթոռը հաստատեց Սիոն լեռան իր բնակավայ-
րին մէջ, որ կը կարծուի թէ կը գտնուէր հոմ՝ ուր այժմ կը կանգնի Հայոց Ս. Յակոբայ
Տաճարը: Համաձայն Հայկական աւանդութեան, երբ կործանեցաւ այն վանքը ուր սկզբնապէս
թաղուած էր մարտիրոսացած Յակոբի մարմինը, իր անիւմները փոխադրուեցան Ս. Յակոբայ
Տաճար եւ զետեղուեցան հոմ՝ ուր այժմ Աագ խորանը կը բարձրանայ: Նամանակ, կը
հաստատուի որ այս Տաճարին մէջ կը պահուի Յովհաննէս Աւետարանիչի եղբոր՝ Յակոբի
գլուխը: Այս աւանդութիւնները յառաջ կը բերուին իբրեւ վկայութիւններ ու փաստեր՝
շնչտելու համար Հայոց այս հաստատութեան պատմական կապերը երկու առաքելներուն
հետ, որոնց անիւմները մախանձախմբօրէն պահած են ու պահպանած բազմաթիւ դարեր:

Այլ սակայն ասիկա ամբողջութեամբ չի բացատրեր Երուսաղէմի Հայկական Աթոռին
ծագումը: Քրիստոնէութեան սկզբնական դարերուն, մօր կրօնի եկեղեցական գործերը կը
տնօրինուէին ընտրուած տեղական եպիսկոպոսներու կողմէ, որոնց իւրաքանչիւրին իշխա-
նութիւնը իր շրջանակի իրաւական սահմաններուն մէջ ընդունուած էր բոլոր քրիստո-
նէաներէն, առանց ցեղի կամ լեզուի խտրութեան: Ժամանակի ընթացքին հիմզը այս եպիս-
կոպոսութիւններէն, Աղեքսանդրիոյ, Անտիոքի, Հռոմի, Կոստանդնուպոլսոյ եւ Երուսա-
ղէմի, վերածուեցան պատրիարքութիւններու, իւրաքանչիւրը վայելելով առանձնաշնորհներ
իր վայրին մէջ, մնալով հանդերձ Քրիստոսի մէկ եւ ընդհանրական եկեղեցիի շրջանակէն
մերս: Սակայն հերետիկոսական շարժումներ եւ մուխրապետական այս Աթոռներուն միջեւ
ծագած մրցակցութիւններ ի վերջոյ պառակտում յառաջացուցին ընդհանրական եկեղեցիին
միութեան մէջ: Քաղկեդոնի (451) Ժողովի առած քրիստոսաբանական որոշումներուն մէջ-
տեղ բերած վարդապետական վէճերով այս պառակտումը վերածուեցաւ հերձուածի:

Ամերածեշտ է հոս շնչտել թէ Երուսաղէմի եկեղեցին ամփոքապէս չդիրքաւորուեցաւ
այս Ժողովի դաւանութեան համդէպ, եւ միաբնակներու եւ երկաբնակներու միջեւ հեր-
ձուած մը հոմ չպատահեցաւ մինչեւ վեցերորդ Դարու կէտը, հակառակ որ Հայաստանայց
եկեղեցիի Դուինի (506) Ժողովը հաստատօրէն մերժած էր Քաղկեդոնի երկաբնակ քրիստո-
սաբանութիւնը: Սուրբ Երկրի Հայ կրօնաւորները պարտաւորուեցան խզել իրենց կապերը
Երուսաղէմի մուխրապետութեան հետ միայն այն ատեն՝ երբ Բիզանդիոնի Յուստինիանոս
Առաջին կայսրը եւ Երուսաղէմի քաղկեդոնական Յոյն պատրիարքը հալածանքներ կազմա-
կերպեցին միաբնակ քրիստոնէաներու դէմ: Բազմաթիւ միաբնակ եկեղեցականներ լքեցին
Երուսաղէմի իրենց վանքերը եւ ապաստանեցան Սուրբ Երկրի տարբեր վայրեր կամ դրացի
երկիրներ: Անոնք որ մնացին՝ կազմեցին Յունականէն անկախ Հայկական անջատ Աթոռ մը:
Այդ ժամանակէն, Երուսաղէմի Աթոռը բաժնուեցաւ երկուքի, Յունաց Պատրիարքութիւնը իր
իշխանութիւնը տարածելով երկաբնակ քրիստոնէաներու վրայ, առանց ազգութեան կամ
լեզուի խտրութեան, մինչ Հայկականը իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէր միաբնակ
համայնքներ, մասնաւորաբար Ասորիները, Ղպտիները եւ Եթովպացիները:

* * *

Երուսաղէմի՝ Արաբներու կողմէ գրաւուելով, Սուրբ Քաղաքի Հայկական Աթոռը
թերեւ ստացաւ Յունաց պատրիարքարանի դիրքին հաւասար վիճակ մը, մամաւանդ որ այս
վերջինին կապերը Բիզանդական կայսրութեան հետ՝ զայն կասկածելի կը դարձնէին յաշ-
տաղականներուն: Հայոց դիրքը աւելի աչքառու դարձաւ Երուսաղէմի Լատին թագաւորու-
թեան (1099-1187), բայց մասնաւորաբար Սալահէտինի ժամանակ. ան, անհաշտ թշնամի մը
Լատիններուն, եւ միաժամանակ կասկածելով Յոյներէն, մպատակայարմար գտաւ Երուսաղէմի
Հայերուն աւելի՝ լայն առանձնաշնորհներ պարգեւել: Եւ տակաւին այս հաստատութիւնը
Հայերուն աւելի՝ լայն առանձնաշնորհներ պարգեւել: Եւ տակաւին այս հաստատութիւնը
մասնաւորաբար ԺԲ եւ ԺԳ Դարերու վայելէց Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութեան յատուկ սէրն

ու հետաքրքրությունը, որում արքայական ընտանիքի անդամները գայմ օժտեցիմ առատ մուերներով:

Հայրապետական Աթոռի Կիլիկիա փոխադրութեմն միմչե ԺԴ Դարու սկիզբը, Երուսաղեմի Աթոռը սերտ յարաբերութիւններ ունեցաւ Կաթողիկոսութեան հետ՝ որ ամոր կրօնական եւ մոյմիսկ վարչական գործերում մէջ աւելի մեծ ու ընդարձակ դեր մը ստանձնեց: Սակայն Կիլիկեան արքայական ընտանիքի եւ ամոր հլու կամակատար կաթողիկոսներու կողմէ յայտնաբերուած լատինաւեր ձգտումները, որոնք հետզհետէ կը զօրանային, սկսան խզիչ ազդեցութիւն մը ունենալ: Որոշապէս զսպանակուած քաղաքական եւ զինուորական շահերէ, այս ձգտումները մպատակ ունէին Հայաստանեայց եկեղեցիմ դնելու Պապի իշխանութեան տակ: Լատինամոլ պաշտօնական այս քաղաքականութիւնը իր բարձրակէտիմ հասաւ Սիսի մէջ 1307-իմ գումարուած եկեղեցական ժողովով մը, որ որդեգրեց քանի մը կանոններ եւ ծէսեր՝ որոնք խորթ էին Հայաստանեայց եկեղեցիի վարդապետութեան եւ սովորութիւններում: Որդեգրուած այս որոշումները Կիլիկիոյ սահմաններէմ դուրս՝ բոլորիմ պարտադրելու ճիգերը համդիպեցան Հայաստանի մէջ թէ ալուր ապրող աւանդապահներու վնասկամ դիմադրութեան:

Իբրեւ հակադրութիւն Կիլիկիոյ քաղաքական եւ եկեղեցական իշխանութիւններում, Երուսաղեմի Հայկական Աթոռը միշտ համդիսացաւ պատմէ Հայ ուղղափառութեան: Ուրիշ պատմառներու կարգիմ, այս երեւոյթը կարելի է բացատրել անով՝ որ Երուսաղեմի Աթոռը Կիլիկիոյ մման ամհրաժեշտութիւնը չունէր քաղաքական շահեր իրագործելու կամ պաշտպանելու եւրոպական օժանդակութեամբ: Եւ երբ Կիլիկեան իշխանութիւններ փորձեցին Երուսաղեմի Աթոռիմ պարտադրել 1307-ի Սիսի ժողովի որոշումները, Երուսաղեմի միաբանութեան անդամները ո՛չ միայն ամբողջապէս մերժեցին մման բան մը, այլ 1311-իմ խզեցին իրենց կապերը Սիսի Հայրապետութեան հետ...:

(Սակայն,) 1311-ի պաշտօնական այս խզումիմ հակառակ, Երուսաղեմի Պատրիարքութիւնը մմաց Կիլիկիոյ Աթոռիմ իշխանութեան շրջանակիմ մէջ միմչե 1441, այսինքն միմչե այմ ատեմ՝ որ Սիսի մուիրապետութիւնը կը մերկայացմէր Հայաստանեայց եկեղեցիի գերագոյմ մարմինը՝ Կաթողիկոսութիւնը: Երբ 1441-իմ Աթոռը փոխադրուեցաւ, Երուսաղեմը ճանչցաւ Էքումենի գերագոյմ հոգեւոր իշխանութիւնը:

Նոյմքան կարելոր է շեշտել որ ... իբրեւ Սուրբ Տեղերու պահապան եւ վերակացու, Երուսաղեմի Պատրիարքութիւնը միշտ շարունակած է ունենալ երեւելի դիրք մը յաշս ամբողջ Հայութեան. դիրք մը՝ որ հոգեւոր իշխանութեան տեսակէտէ գայմ կը գետեղէ Էքումենի Առաքելական Աթոռէմ ամմիջապէս ետը:

Սրբատեղիներու Պահպանի Իր Դիրքը

Եօթերորդ Դարում, երբ Երուսաղեմ գրաւուեցաւ իսլամ Արաբներու կողմէ, արդէմ Քրիստոնէական եկեղեցիմ բաժնուած էր գանազան յարաճուանութեանց: Այսուհամդերմ Երուսաղեմի Աթոռը տակաւին մէկ պատրիարք ունէր եւ բոլոր քրիստոնէաները, առանց ցեղային խտրութեան, անկասկածօրէմ կը մասնակցէին Սրբատեղիներու պաշտամունքներում, իրենց միջեւ կարգադրելով արարողութիւններու ժամանակացոյցը...:

Սակայն շատ կարելոր եւ հետեւանքներով լի փոփոխութիւն մը կատարուեցաւ խաչակիրներու ժամանակ, Երուսաղեմի Լատին Թագաւորութեան հաստատութեամբ: Միմչ Ֆրանքներու եւ տեղացի քրիստոնէաներու միջեւ անջրպետը հետզհետէ կը շեշտուէր, Լատին տարրը Սրբատեղիներու մէջ *praedominium* (գերակայութիւն) շահեցաւ՝ ի վնաս մմացեալ քրիստոնէայ յարաճուանութիւններում, բայց մմանաւմ յոյմ ուղղափառներում, որոնց պատրիարքը ի վերջոյ Կոստանդնուպոլիս քաշուեցաւ: Այսուհամդերմ, համաձայն Թէոփիլի պատմումիմ, մոյմիսկ 1172-իմ տակաւին տարբեր եկեղեցիներու մերկայացուցիչներ կը գտնուէին Երուսաղեմ, որոնք պաշտամունք կը մատուցանէին Սուրբ Յաքոբեան Տաճարիմ մէջ, «թէւ լեզուով եւ եկեղեցական արարողութիւններու տարբեր ձեւերով»:

Ֆրանք գերիշխանութեան ընթացքիմ, բազմաթիւ քրիստոնէաներ, մեծ մասամբ Հայեր, Ամսիոյնէմ, Տեհսիայնէմ, Թարսուսէմ, Կապադովկիայնէմ, Կիլիկիայնէմ, Միջագետքէմ եւ Սուրիայնէմ դիմեցին Երուսաղեմ, շատեր՝ վերջնականապէս հոն հաստատուելու համար, իսկ ուրիշներ՝ իբրեւ ուխտաւոր: Իբր հետեւանք այս հոսանքիմ, եւ Երուսաղեմի Լատին Թագաւորութեան ու Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութեան ունեցած սերտ յարաբերութիւններու պատճառով, Սրբատեղիներէմ մերս Հայոց դիրքը, ինչպէս ման ամոնց սեփական վնասկամ հաստատութիւնները զօրութեան, կեմդանութեան եւ փառաւորութեան վերանորոգութիւն մը ունեցան: Միոն լերան վրայ գտնուող Ս. Յակոբի վանքիմ ու Տաճարը դարձան Սուրբ Երկրի Հայկական եկեղեցական հաստատութիւններու գլխաւոր կեդրոն:

Սալահետտիմի՝ 1187-ին Երուսաղեմի գրաւմամբ եւ Լատին թագաւորութեամբ ամկումով, Սուրբ Քաղաքի երեք գլխաւոր պահապաններու նախատաքին մէջ մօր փոփոխութիւններ կը մտնէին: 1188-ին իսկ սկսած էր արդէն Լատին-Ուղղափառ մրցակցութիւնը՝ Տրուսկան Սրբավայրերէն մերս գերակշռութեամբ համար, երբ Բիւզանդիոնի Իսահակ Անկելոս կայսրը դաշմակցած էր Սալահետտիմի հետ՝ այդ մպատակով: Սակայն, մօտաւորապէս մէկ դար եւ մօյմիսկ Երուսաղեմի ամկումէն ետք, Լատին գերակայութիւնը պահուեցաւ: Ինչպէս իսլամներու հետ կնքուած դաշմագրերը կը փաստեն, խաչակիրներու մպատակմ էր ապահովել միմիայն Լատիններու դիրքը եւ հազիւ կը համոզուրժէին որ Սրբատեղիներուն մէջ այլա-ծես պաշտամունքներ կատարուէին: Սրբատեղիներու մէջ Հռոմէական Կաթօլիկութեամբ պաշ-տօնական մերկայացուցիչը դարձաւ Երուսաղեմի Ֆրանչիսկեան Միաբնութիւնը, հաստա-տուած 1230-ին, որուն կեդրոնատեղին էր Սիոն լեռան վրայ գտնուող Վերմատունը (Վեր-ջին Ուրբիքի Սրբատեղին): Սակայն Լատին ամկիւնէի այս գերակայութիւնը վերջացաւ 1291-ին, Աքքէի ամկումով: Հռոմի եւ Բիւզանդիոնի եկեղեցիներուն միջեւ հետզհետէ լայնցող խրամատը, եւ մասնաւորաբար Կոստանդնուպօլսոյ՝ 1204-ին խաչակիրներու կողմէ գրաւումն ու աւարի տրուիլը շեշտեցին Երուսաղեմի երկու հակառակորդ կողմերուն մրցակցութիւնը, եւ Սուրբ Քաղաքը դարձաւ ամոնց ռազմադաշտը:

Կաւանդուի որ Աքքահամ Հայոց Պատրիարքը եւ իր կրօնականները ամապարած են իրենց հաւատարմութիւնը յայտնելու յաղթական Սալահետտիմի եւ ամօր վճարելու որոշ-ուած գլխահարկը: Պատրիարքը խնդրեց Սուլթանէն որ վերահաստատէր այն բոլոր առանձ-նաշմորհները՝ որոնք ըստ աւանդութեամբ նախապէս Երուսաղեմի Հայ համայնքին շմորհուած էին Մարգարէին եւ Օմար ու Ալի խալիֆաներուն կողմէ: Սուլթանիմ հրովարտակը կը վերահաստատէր իր մեծարուած մախիթներուն «սրբազան եւ բարեսէր գործերը», եւ կը հրամայէր որ ո՛չ միայն իր յաջորդները, այլ բոլոր իսլամները ընդհանրապէս հաւա-տարօրէն գործադրէին իր կողմէ շմորհուած դաշմագրի պայմանները...

Եգիպտոսի Մեմլուքներու գերիշխանութեամբ հաստատումով, Սրբատեղիներու մէջ իրա-ւունքներու տիրաճալու վեցերմ ու միջ-համայնքային մրցակցութիւնները մօր չափերու կը հասնին: Մեմլուքներու իշխանութեամբ տակ, առերեսօյս հաւատարիմ եւ վստահելի Հայեր եւ ամոնց դաւանակից Ղպտիմեր, Ասորիներ ու Եթովպացիներ յարաբերաբար աւելի ազատութիւն վայելեցին իրենց կրօնական պաշտամունքներուն մէջ: Իրենց շմորհուած մասնաւոր առանձնաշմորհները ո՛չ միայն կարելի դարձուցին պահպանումը իրենց սրբա-վայրերուն, վանքերուն եւ այլ սեփականութիւններուն, այլ առիթը տուին զանոնք ընդարձակելու՝ ամշուշտ վճարելէ ետք ամիրածէշտ տուրքերն ու կաշառքները...

Օսմանեան տիրակալութեամբ չորս դարերը մշամակելի փոփոխութիւն յառաջացուցին Սուրբ Երկրի քրիստոնէայ զանազան համայնքներու կացութեամբ մէջ: ԺԶ. Դարու Երկրորդ կէսէն մինչեւ ԺԹ. Դար, գերակայութիւնը բազում ամգամ փոփոխութեամբ ենթարկուեցաւ, սակայն ընդհանրապէս Յոյն Ուղղափառները կրցան ի մպաստ իրենց ապահովել կատարուած փոփոխութիւնները, ի վնաս Լատիններուն: Որովհետեւ Լատինները հպատակներն էին Եւրոպական պետութիւններուն՝ որոնց հետ Օսմանեան կայսրութիւնը շարունակական պատե-րազմի մէջ էր, սուլթանը իր Հայ եւ Յոյն հպատակներուն հետ բարեացակամութեամբ վարուեցաւ, ի վնաս «Ֆրանք»ներուն: Այդ դարերուն, Սրբատեղիներու սեփականութեամբ հարցը գրեթէ միշտ առաջնահերթ խնդիրը դարձաւ միջազգային քաղաքականութեան: Եւրոպա-կան Լատին պետութիւններ, ի մասնաւորի Ֆրանսան, պաշտպանեցին Լատին շահերը, մինչ Ուղղափառները իրենց հովանաւոր ունէին Կոստանդնուպօլսոյ Տիեզերական Պատրիարքը եւ, 1774-էն սկսեալ՝ նաեւ Ռուսիան: Հայերը, առանց մեծ քաղաքական պաշտպանութեան, պարտաւորուած էին իրենց սեփական միջոցներու վստահիլ, մասնաւորաբար՝ Կոստանդնու-պօլսոյ Հայ Պատրիարքարանին եւ աշխարհական մեծատուններուն: Բարձրագոյն Դուռը տրա-մադիր էր պաշտպանելու իր հպատակ համայնքներու շահերը՝ Սրբատեղիներու մէջ Լատին միջամտութիւններէ, սակայն այսուհանդերձ Կաթօլիկները կրնային զանազան արտօնու-թիւններ ստանալ՝ վճարելով ամիրածէշտ տուրքեր եւ կաշառքներ...

Հայերու եւ Սուրբ Երկրի մէջ ամոնց ունեցած սեփականութիւններուն մեծագոյն եւ շարունակական սպառնալիքը կու գար Յոյն համայնքէն, հակառակ այն իրողութեան որ Երուսաղեմը գրաւող Օսմանեան Սուլթան Սէլիմ Առաջին, Մարտ 1517-ին հրատարակած եւ Հայոց ու Յունաց տուած հրովարտակներով, կը վաւերացներ տիրող վիճակը (status quo):

Չորս այս դարերուն ընթացքին, Սրբատեղիներու երեք գլխաւոր պահպաններու մրցակցութիւններն ու ճիգերը՝ իրարու ի վնաս մօր իրաւունքներ եւ սեփականութիւններ ձեռք բերելու, կը յայտնաբերեն մուշտանդ մախամախնդութիւն մը, յաճախ ընկերացած բռնի ուժի եւ գործութեան: Համայնքային այս վեցերը միշտ ալ կը միջամտուէին տեղական

եւ կեդրոնական իշխանութիւններէն, որոնք կը կոչուէին հաշտարար դեր մը վերցնելու քրիստոնեայ հակառակորդ կողմերու միջեւ: Օսմանցիներու բռնած ընթացքը այսպիսի պարագաներու՝ երբեմն կը զսպամակուէր արդարութեամբ, օրէնքի եւ կամոնի մտահոգութիւններէ. սակայն յաճախ ամոնց քաղաքականութիւնը էր համայնքները իրարու դէմ լարուած պահել: Իսկ ընդհանրապէս ամոնք տնօրինութիւններ կ'ընէին խնդրոյ առարկայ հարցերէն տարբեր՝ այլ պատճառներէ դրդուած, որոնց գլխաւորներն էին միւսական շահի ապահովման կարելիութիւնն ու միջազգային դիւսադիտական պահանջները:

1850-ական թուականներու ձեւաւորուած եւ յաջորդող տարիներու միշտ վերահաստատուած տիրող վիճակը (status quo) արդիւնքն է պատմական այն յեղափոխութեամբ, որուն սկզբնաւորութիւնը կարելի է տամիլ քրիստոնէութեամբ առաջին դարերը միմէն, եւ որուն իբր արդիւնք՝ հաստատուեցաւ իրաւունքներու եւ առանձնաշնորհներու ամենէն բարդ ցանց մը: Այս հաստատումը աւելի խնդրական կը դառնար սեփականութեամբ իրաւունքներու սահմանման եւ կամոնաւորման պատճառած դժուարութիւններով, հիմ եւ հակասական հրովարտակներու վաւերականութեամբ կասկածելիութեամբ եւ մրցակից համայնքներու փոխադարձ անվստահութեամբ, կասկածներով ու մախամծով: Այլ Օսմանեան կառավարութիւնը կրցաւ պահել status quo-ն, եւ 1850-էն սկսեալ գրեթէ ոչ մէկ նշանակելի փոփոխութիւն մտցուեցաւ երեք գլխաւոր կողմերու առանձնաշնորհներուն կամ սեփականութիւններուն մէջ:

Քաղաքական պաշտպանութեամբ եւ միւսական միջոցներու առատութեամբ տեսակէտէ՝ Հայ համայնքը աւելի տկար էր քան Լատին եւ Յոյն համայնքները:

Իբրեւ գլուխ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեամբ եւ Սրբատեղիներու վերակացու, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքի առաջնահերթ պաշտօնն էր ոչ միայն ապահովումը համեմատաբար փոքր իր համայնքի սեփականութիւններուն եւ ստացուածքներուն, այլ մամաւանդ ամփոփոխ պահպանումը Հայկական դարաւոր առանձնաշնորհներուն՝ հասարակաց Սրբատեղիներուն մէջ: Իր այս շատ դժուար պարտականութեամբ մէջ պատրիարքը կը վստահէր տեղւոյն իր միաբանակիցներուն, համայնքին, ինչպէս նաեւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ այլ նուիրապետական Աթոռներուն, ուխտաւորներուն եւ ամբողջ Հայ ժողովուրդի բարոյական եւ միւսական օգնութեամբ վրայ: Տեղւոյն միաբանները մամաւանդ պարտաւոր էին շատ աշաւորք ըլլալ եւ արթուն: Սրբատեղիներու մէջ իրենց իրաւունքներու եւ դիրքի պահպանումը կը ստիպէր զիրենք, ի մասնաւորի հասարակաց սրբավայրերու պարագային, կրօնական արարողութիւնները կատարել կամոնաւոր կերպով եւ անվրէպ, յստակօրէն որոշուած վայրերու մէջ եւ ժամանակի ընթացքին, որովհետեւ որեւէ անզգուշութիւն կամ թուլութիւն պատճառ պիտի ըլլար տուեալ իրաւունքներու կորուստին՝ ի շահ մրցակից կողմերուն: Հայկական այս յամառ հաստատամտութիւնը Սուրբ Երկրին մէջ՝ տպաւորիչ վկայութիւն մըն է Հայ ժողովուրդի վեցականութեամբ:

ԱՒԵՏԻՍ ՍԱՆՃԵԱՆ